

ДОСВІД СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ПРОВЕДЕННІ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві продовжується активний і складний процес державотворення, формування його національної свідомості та самосвідомості важливим чинником яких є історична пам'ять. Саме через усвідомлення спільного образу минулого, сучасні покоління ототожнюють себе з перемогами й звитягами попередніх поколінь, зі священними для нації місцями пам'яті, зі спільними героями, із досягненнями власної культури. Усвідомлення нацією своєї сутності, відтворення власного історичного досвіду, своєї духовності, ідейно-моральної суверенності відбувається через процес відновлення спільної історичної пам'яті. Феномен "історична пам'ять" належить до глобальних філософських проблем людства і найбільш важливих концептів інформаційного суспільства, перед яким стоїть завдання кардинальної зміни способів збереження, переробки і передачі історичної пам'яті. На початку третього тисячоліття поняття "історична пам'ять" стає головним орієнтиром спрямованості особистості в минуле. Сучасне суспільство переживає епоху кардинального дослідження проблеми відновлення історичної пам'яті народу як важливого чинника консолідації суспільства, своєї духовної основи, що є надзвичайно актуальним.

Мета статті полягає в дослідженні сутності й основних напрямів декомунізації історичної пам'яті в східноєвропейських країнах. Для висвітлення даної мети ми ставимо наступні завдання:

- розкрити поняття "історична пам'ять" та "декомунізація";
- проаналізувати етапи декомунізації в Чехії, Польщі та Литві;
- висвітлити сфери, які охоплював процес декомунізації.

Стан дослідження. Дослідження декомунізації історичної пам'яті та її впливу на формування національної свідомості викликали інтерес як в українських, так і в зарубіжних науковців таких як М. Гурик, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, А. Киридон, І. Гирич, В. Масненко, В. Артюх, О. Смоляр, О. Удод, Л. Нагорна, М. Хальбвакс, Т. Адорно, Ф. Йейтс, П. Нора, Я. Ассмана, П. Коннертона та ін.

Виклад матеріалу. Загальне визначення поняття декомунізації наведено в пояснювальному меморандумі до доповіді Комітету з правових питань та прав людини Парламентської Асамблеї Ради Європи. Цей меморандум визначає декомунізацію як процес подолання спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, ліквідацію тоталітарного законодавства, інститутів, методів управління й політики, старого менталітету та особистих структур (номенклатури) [5]. Тобто декомунізація – це оцінка, яку держава й суспільство дають практикам і методам управління тоталітарних комуністичних режимів, засудження злочинів та інших порушень прав людини, вчинених посадовими особами та іншими представниками комуністичних режимів, із метою недопущення таких практик у майбутньому.

Необхідною передумовою здійснення цього процесу є усунення комуністичних режимів від влади.

На відміну від нацизму, міжнародного суду над злочинами комунізму, який би визначив певні спільні для всіх базові принципи, не відбулося ані після падіння комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР у 1989–1991 роках, ані згодом. Тому європейські та пострадянські країни, перебуваючи спочатку на більш-менш подібних стартових позиціях, були змушені кожна окремо шукати власного способу здійснення декомунізації шляхом розробки, прийняття та реалізації на практиці відповідних законодавчих актів. Швидкість, глибина, а також міра охоплення різних сфер суспільного життя визначалися як внутрішніми особливостями кожної з країн, рівнем її політичної культури, готовністю суспільства до змін, так і часом, коли конкретна країна розпочинала декомунізацію.

Перші змушені були починати все, що називається, з чистого аркуша, тимчасом як інші країни могли скористатися їхніми напрацюваннями й досвідом. Попри це в деяких країнах Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР декомунізація відбувалася формально, охоплювала тільки окремі сфери суспільного життя або фактично не відбувалася взагалі.

Спільною рисою всіх країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР було те, що в рамках декомунізації, навіть незважаючи на її подекуди формальний характер, відбувалася реабілітація жертв політичних репресій. Частково цей процес розпочався ще в 1960-х роках та був пов'язаний із певною лібералізацією комуністичних режимів у Радянському Союзі та державах «народної демократії» [6].

В більшості країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР законодавство про реабілітацію було прийнято на початку 1990-х років, уже після «оксамитових революцій» та розпаду Радянського Союзу [6]. Метою ухвалення цих законів було вирішення двох важливих проблем. По-перше, вони мали на меті відновлення справедливості відносно осіб, репресованих комуністичними режимами з політичних мотивів. Реабілітація цих осіб засвідчувала, що з погляду нових демократичних країн Центрально-Східної Європи ці особи не коїли кримінальних злочинів. З іншого боку, реабілітуючи таких осіб, держава надавала їм відповідні пільги, соціальні виплати, особливий порядок нарахування трудового й пенсійного стажу, які бодай частково мали би компенсувати завдану внаслідок політичних репресій шкоду їхньому здоров'ю та майну. В більшості випадків держава також повертала таким особам або їхнім нащадкам майно, вилучене в них під час арешту чи засудження, а в разі неможливості компенсувала вартість такого майна.

Аналізуючи декомунізаційне законодавство країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР, можна умовно поділити всі ці країни на три групи.

До першої групи відносяться країни, в яких декомунізація охоплювала всі або більшість сфер суспільного життя й у тій чи іншій формі включала: засудження комуністичного режиму з можливою заборонаю використання комуністичної символіки, люстрацію його колишніх посадовців, забезпечення доступу до архівів комуністичних спецслужб та надання певного статусу особам, які боролися проти комуністичного режиму. Це Чехія, Польща, країни Балтії.

Друга група – це країни, в яких декомунізація охоплювала тільки окремі сфери суспільного життя та обмежилася, наприклад, люстрацією, відкриттям доступу до архівів комуністичних спецслужб, заборонаю використання кому-ністичної символіки тощо. До цієї групи можна віднести, приміром, Німеччину та Албанію.

Нарешті, в країнах третьої групи декомунізація або не відбулася взагалі, або мала формальний характер. Це такі країни, як Білорусь та інші колишні радянські республіки.

Найбільш послідовно декомунізація відбувалася в Чехії. Щоб законодавчо її забезпечити, чеський парламент ухвалив низку спеціальних законів, які стосувалися люстрації колишніх посадовців та службовців комуністичного режиму, засудження комуністичного режиму, керівної комуністичної партії та пов'язаних із нею організацій, надання правового статусу учасникам боротьби проти комуністичного режиму, а також забезпечення доступу до архівних документів колишніх комуністичних спецслужб.

4 жовтня 1991 року парламент тоді ще Чехословаччини ухвалив закон про люстрацію [6]. Він встановлював досить широкий перелік посад в органах державної влади, місцевого самоврядування, державних установах та організаціях, які не могли обіймати колишні посадовці комуністичного режиму.

Майже одночасно з законом про люстрацію чехословацький парламент 13 листопада 1991 року ухвалив закон під назвою «Про час несвободи». Він констатував, що комуністичний режим, який існував у Чехословаччині впродовж 1948–1989 років, «порушував людські права та свої власні закони» [6].

Вже після розпаду Чехо-Словацької федерації 9 липня 1993 року парламент Чехії ухвалив закон «Про протиправність комуністичного режиму та про боротьбу з ним». Він визнавав відповідальність колишньої керівної компартії Чехословаччини за здійснення політичних репресій, порушення прав і свобод громадян, інші діяння в країні за період із 1948 по 1989 роки, встановлював перелік протиправних дій комуністичного режиму та його прислужників відносно громадян Чехословаччини [6].

Третій етап декомунізації, пов'язаний із відкриттям архівів колишніх комуністичних спецслужб, розпочався в країні 1996 року, коли парламент ухвалив закон «Про відкриття доступу до матеріалів про діяльність колишньої державної безпеки (StB)». Він значною мірою базувався на положеннях уже чинного на той час аналогічного німецького закону, а тому успадкував частину притаманних останньому вад [6].

Останній етап декомунізації в Чехії датовано 2011 роком, коли парламент спеціальним законом визначив статус учасників боротьби з комуністичним режимом. Цим законом було визначено період панування такого режиму з 1948 по 1989 роки як «час неволі», визначено перелік форм, у яких чинився опір режиму, критерії, за якими той чи інший рух визнавався визвольним і таким, що чинив опір комунізму. Також ним було визначено порядок і процедуру присвоєння особі статусу учасника визвольного руху та встановлено відповідні виплати [6].

На початку 1990-х років декомунізація також розпочалася в Польщі. 24 січня 1991 року польський парламент ухвалив закон «Про комбатантів та деяких осіб, які є жертвами репресій воєнного та повоєнного періоду». Він встановлював, що влада Третього Райху Німеччини, а також влада СРСР та комуністичний репресивний апарат у Польщі винні в заподіянні великих страждань громадянам Польської держави за їхні особисті, політичні та релігійні переконання. Діяльність нацистської та комуністичної влади призвела до загибелі та завдання істотної шкоди здоров'ю багатьох мільйонів поляків.

У 1998 році верхня палата польського парламенту спеціальною декларацією визнала Польщу, яка перебувала під радянською окупацією, недемократичною й тоталітарною державою.

Здійснення люстраційної перевірки в Польщі було покладено на Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу. Для цього в 1998 році було ухвалено спеціальний закон, яким, серед іншого, всі документи й матеріали колишніх комуністичних спецслужб передавалися до спеціального архіву Інституту, що мав забезпечувати доступ до них.

Наступний етап декомунізації в Польщі розпочався 2009 року. Тоді парламент вніс зміни до Кримінального кодексу, запровадивши кримінальну відповідальність у вигляді штрафу або позбавлення волі строком до двох років за виготовлення з метою розповсюдження, зберігання або набуття, поширення, перевезення або друк продукції, яка містить фашистську, комуністичну або іншу тоталітарну символіку. Зазначена заборона не поширювалася на випадки колекціонування або використання такої символіки з художньою, освітньою, науковою метою. Однак 19 липня 2011 року Конституційний трибунал визнав цю норму такою, що не відповідає Конституції та порушує право на свободу вираження поглядів [6].

23 січня 1997 року парламент Литви ухвалив закон «Про правовий статус учасників руху опору окупації 1940–1990 років». Цим законом період із червня 1940 року по березень 1990 року, коли в Литві панувала радянська влада, визнавався періодом окупації. Радянський окупаційний режим було визнано незаконним. Таку саму позицію було згодом відображено в ухваленому 5 червня 1997 року законі «Про Центр із вивчення геноциду та опору населення Литви».

Закон «Про правовий статус учасників руху опору окупації 1940–1990 років» визначав порядок надання статусу борця за незалежність особам, які в різний спосіб боролися за відновлення незалежності Литви. Це, зокрема, партизани та їхні прихильники, інші особи, які протягом 1940–1990 років у різний спосіб вели боротьбу за відновлення

державності, колишні військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ, члени воєнізованих організацій, державні службовці та посадові особи установ і організацій Литви до червня 1940 року, наукові та культурні діячі, а також особи, які органі- зовували та брали участь у повстаннях у радянських таборих [6].

Висновки. Декомунізація є необхідною умовою й запорукою руху країни до демократії та побудови громадянського суспільства з вільною ринковою економікою. Метою декомунізації є подолання спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, ліквідація тоталітарного законодавства, інститутів, методів управління й політики, старого менталітету та особистих структур (номенклатури). Станом на сьогодні деякі загальні принципи декомунізації визначено резолюціями ПАРЄ, ОБСЄ та Європейського Парламенту, але вони здебільшого мають загальний та рекомендаційний характер. Згідно з рекомендаціями ПАРЄ, декомунізація має ґрунтуватися на чотирьох основних принципах: демілітаризації найважливіших громадянських інститутів, децентралізації, демонополізації, а також скороченні та спрощенні бюрократичних процедур. Процес декомунізації не суперечить нормам міжнародного права та правам людини за умови, що він здійснюється відповідно до закону. Кожна країна самостійно визначала для себе порядок декомунізації, зокрема те, які сфери суспільного життя слід охопити. Швидкість, масштаби цього процесу, а також його проведення залежали як від історичних особливостей конкретної країни, рівня її політичної культури, так і від наявності в нових еліт політичної волі, а також часу, коли країна розпочала декомунізацію (політичної ситуації). Необхідною передумовою декомунізації було усунення від влади колишніх комуністичних еліт. Процес декомунізації в тій чи іншій формі на законодавчому рівні охоплює такі сфери: люстрація колишніх посадовців комуністичного режиму, засудження комуністичного режиму та його злочинних практик, вшанування борців проти комуністичного режиму та відновлення прав його жертв, забезпечення доступу до архівних документів комуністичних спецслужб, заборона публічного використання комуністичної символіки.

Література:

1. В'ятрович В. *Право на правду. Практичний poradник із доступу до архівів* / В. В'ятрович, І. Кулик, В. Лошак, А. Шпак. Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часотис, 2012. – С.16.
2. Гурик М. І. *Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті* / М. І. Гурик // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. – 2016. – Вип. 11. – С. 26-29.
3. Гурик М. І. *Шляхи та умови подолання тоталітарної спадщини в історичній пам'яті українського народу* / М. І. Гурик // *Актуальні питання історії України у III тисячолітті: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 22 листопада 2016 року)*. – Тернопіль: ТОКІППО, 2016. – с. 36-38.
4. Гурик М. І. *Історична пам'ять у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації* / М. І. Гурик // *Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації: Монографія* / Авт. колектив: Т. В. Гончарук, Н. В. Гнасевич, М. І. Гурик, О. М. Рудакевич (керівник), В. Я. Томахів, Р. Ю. Чигур, М. Л. Шумка. – Тернопіль: Економічна думка, 2015. – 268 с.
5. Гончарук, Т. В. *Ментально-філософські засади національного буття, їх детермінуючий вплив на суспільні процеси [Текст]* / Т. В. Гончарук // *Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації: монографія* / Т. В. Гончарук, Н. В. Гнасевич, М. І. Гурик [та ін.] ; кер. авт. кол. О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – С. 44-71
6. Рябенко С. *Європейські законодавчі практики декомунізації: висновки для України. Аналітичний звіт* / С. Рябенко, А. Козут. Центр досліджень визвольного руху. – Львів: «Часотис», 2017. – 52 с